

Ірина Фаріон

МОВА – ЦЕ СИЛА

(або суспільно-креативна роль української мови
в XI – середині XIX ст.)*

Мова народжує народний дух.
Народний дух – національну ідею.
Національна ідея – національне прагнення.
Національне прагнення – національну волю і дію.
Олександр Потебня

1. Мова як духовна сила

Що вкладаємо у поняття-слово “дух”?** Його очевидна складність розсипана у різних значеннях, серед яких: “психічні здібності, свідомість, мислення”, “внутрішній стан, моральна сила людини, колективу”; “загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чогонебудь”; “безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа” [1, Т. II, с. 442-443]. Отже, духове – це внутрішнє, нематеріальне, основне. Саме про це писав Г. Сковорода: “Все невидиме сильніше за видиме. І видиме залежить від невидимого” [2, с. 135]. Світ постав із невидимого Божого Слова – про це свідчить Євангеліє від Йоана:

“1. Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог.

З Богом було воно споконвіку.

2. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього...”.

“І Слово стало тілом, і оселилося між нами...”. Нема потужнішої метафори над Біблію, однак кожен трактує її образи відовідно до рівня власного та цивілізаційного розвитку. Йоанове трактування Слова (Мови) можна назвати екзистенційним (лат. *existentia* “існування”), трансцендентним (лат. *transcendens* “той, що виходить за межі”, синонім потойбічності Бога) і креативним (лат. *creatio* “створення”). Відповідно до Нього, Слово – це Божа матеріалізація світу з першопочатком у Ньому самому (себто у Богові). Божий акт називання світу рівнозначний актові світобудови. Через Слово постала Людина, Народ, Нація, Держава: “...якщо я не кажу сам собі нічого, то я не виринаю з нелюдського туману свого тваринного стану. Я не можу впорядкувати себе, як щойно не зміг упорядкувати свою роботу” [3, с. 224]. Однак, отримавши цей найвищий дар, себто духову матеріалізацію у слові, людина здебільшого перетворює мову на банальний засіб спілкування, зрештою, як і життя – лише на факт існування з малими чи великими матеріальними потребами. Через те тільки у руках великої людини слово сильніше за меч, а відтак лише у руках сильної влади воно, наче клей, з’єднує малі і великі країни. Отож, мова і життя у визначальному – тотожні. На думку сучасного німецького філософа Г. Гадамера, “життя – це заглиблення в мову” [4, с. 189], позаяк, пізнаючи слова, людина пізнає себе і світ. Інакше кажучи, слова – це усвідомлені смисли. Саме слова створюють різні буття: “Яка ж це тяжка відповідальність – добре говорити”, – зауважує П. Рікер [5, с. 225]. Слово, за цим філософом, – це царство, у якому є все, зокрема і несправедливість, однак це зовсім не заперечує первісного покликання слова: матеріалізувати людську духовість. Власне через це сутність мови твориться не практикою (узусом), а саме тим, що протиставлене цій практиці за своєю природою: людському духові зі всіма своїми невичерпними індивідуальними інтуїціями... Німецький філософ М. Гайдегер розрізняє істинну мову, яка безпосередньо співвідноситься з онтологічною істиною буття, і побутову мову, що є поверхневою. Отож, мова є благом первиннішим, ніж просто знаряддя: це завдяки їй людина має можливість бути історичною. Мова не є знаряддям, яким людина послуговується, а чимось, що окреслює найвищі можливості самої людської природи [6, с. 349-350].

* Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. – 2-ге вид. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. – 212 с.: С. 39–62.

** Праволіс оригіналу збережено. – Ред.

Розмаїтість мов і народів світу зумовлена різними проявами духової сили. Мова позначає не самі предмети, а поняття, які дух незалежно від них утворює у процесі мовотворчості. І саме в цьому утворенні поняття як глибоко внутрішньому процесові, що передує артикуляції, і полягає духовна зумовленість і окремішність нації. Ніде індивідуалізованості духу народу не виражено так яскраво, як у мові, – бо вона – мова – і є істинним ядром його духу [7, с. 116].

Спільні дії особистості та її народу головню ґрунтуються на мові, якою народ думає, відтак історія мови та історичний розвиток духу народу залежні до такої міри, що “доля мови формує долю народу” [8, с. 249]. Розглядаючи цю тезу у річищі сучасних суспільних обставин, позначених втратою національно-мовних пріоритетів, варто пригадати класиків: перемогу здобуває не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу. Тому й очевидно, що теперішня духовна криза – це насамперед криза українського мовомислення, а боротьба за мовне звільнення “є не чим іншим, як боротьбою з тоталітаризмом на щонайінтимнішому з його плацдармів – на терені людського духа” [9, с. 135]. Позаяк природа обрала боротьбу як шлях удосконалення мови (розумій: самого буття), то або боротися – або пропасти; або демонструвати дух як найважливішу народну окремішність у мовній екзистенції – або розчинитися в комусь; або розуміти закладену від Бога гармонію внутрішнього і зовнішнього (змісту-духу та форми-матерії) – або перебільшувати матеріальні потреби коштом універсального духового прояву – мови [10, с. 112]. Попри ці “або”, саме мова є способом урівноваження реального і трансцендентного світів. Вона їхній сполучник [11, с. 227], а отже, терен, на якому розгортається життя. Вибий з-під ніг нації цей терен – вона втратить духову точку опори і джерело саморозвитку. Основне призначення духової сили – творити, бездухової – руйнувати.

Як творила мова наше життя? На думку французького мовознавця Ж. Вандрієса, лише вивчаючи суспільну роль мови, можна скласти собі уявлення, що таке мова. Вона – визначальний атрибут нації та держави. І тим важливіша мова, коли держава знищена, а нація пригноблена. Тоді мова стає основним творцем можливого майбутнього: у ній зосереджено потенціал державного і національного відродження. Відомо, що в утвердженні тієї чи тієї мови провідну роль відіграла держава, зокрема її адміністрація та військо. Образно про це висловився відомий мовознавець І. Бодуен де Куртене: “Мова – це діалект, на сторожі якого стоїть армія та поліція”. Унікальність і феноменальність української ситуації якраз у протилежному: не держава була на сторожі мови, а мова уособлювала всі можливості для відродження держави. Відразу після розгрому монголо-татарами Києва (1240 р.) і аж донедавна (1991 р.) не було вільної української держави. Україна понад 700 років була розчленована між різними державами: Закарпатська Русь від початку XI ст. до середини XX ст. входила до Угорщини; Галичину і Волинь із другої половини XIV ст. загарбала Польща – і аж до 1939 р.; на решті земель до 1569 р. панувала Литва, потім ці землі перейшли під владу Польщі, а відтак – Росії. Але, попри це, як зазначає М. Грушевський, на початку XIX ст. українською мовою розмовляло 40 млн. осіб на площі 850 тис. км² [12, с. 6-7]. Упродовж цього поневолення українська мова взяла на себе функції, що, з одного боку, ніби не притаманні мові, а з другого – її націєтворча роль в умовах бездержавності лише додатково свідчить про багатогранний і невидимий духовий потенціал мови. Саме в цьому, за В. Гумбольдтом, криється загадка єдності і життєздатності мови. Вона не просто фенікс, що самовідроджується з попелу, вона ще й запалює до відбудови всі інші форми культурно-суспільного буття. Вона – динамомашинна ланцюгової реакції воскресіння. У часи бездержавності українська мова була єдиним об’єднавчим чинником, що долав кордони і єднав націю духово. О. Федик зауважує: “Українська мова унікальна в тому що вона вийшла за межі своєї власної системи, вона переросла саму себе як національний феномен і знакова етносистема і набула значення та вартости як мета явища, що перекриває інші ознаки нації, замінює відсутність держави...” [13, с. 83]. Мова могла бути чи радше актуалізувати таку функцію власне через те, що вона сама є діяльністю. Як не згадати видатного німецького філософа і лінгвіста В. Гумбольдта, який у XIX ст. відкрив закон, я б сказала, енергетичної креативності мови: “Мова – це неперервна діяльність духу, яка намагається перетворити звук у вираження думки. Мова не продукт діяльності (ergon), а діяльність (energia)” [14, с. 73]. Хоч В. Гумбольдт зазначає, що “словом мова завершує своє творення” [15, с. 82], думаю, – слово – це постійне творення людини, нації, держави. Саме через те всі громадяни держави зобов’язані знати державну мову – інакше вони не матимуть духової сили захистити свою державу [16, с. 71-72].

Слово – це майже гіпнотичний початок дії. У слухачеві, зазначає О. Потебня, мова – це пружина настрою. Що може спричинити дію [17, с. 106]. Додамо, що у суспільстві мова – це також пружина вивільненої енергії розвитку. Знакова у цьому контексті притча від Е. де Мело: “Злидар тарбав перехожих за рукави і просив грошей на горнятко кави. Його прохання звучало так: “Були часи, пане, коли я був багатим бізнесменом, точнісінько, як Ви. Я важко працював цілий Божий день. На моєму робочому столі було гасло: “Думай творчо. Дій рішуче. Живи ризиковано”. Ось девіз, за яким я жив, – і гроші просто сипались. А тоді... тоді... (тут жебрак зайшовся у риданні) прибиральниця викинула мій девіз у сміття”. Резюме притчі: “Люди живляться словами, живуть словами і розвалилися б без них” [18, с. 66].

Отож, функційні межі мови безмежні. Мабуть, найточніше визначення цієї безмежності подала О. Федик: “Мова – це розвиток самої культури, це її екзистенція, її вияв, її зміст і форма в плані ідентифікування національної свідомості, створення національної свідомості, національного образу навколишнього світу” [19, с. 83]. Простежмо, для початку ескізно, мовно-суспільні синусоїди у системі координат нашої історії: чи збігатимуться вони, чи діятимуть полярно і в яких залежностях перебуватимуть?

2. Мова доби Київської та Галицько-Волинської Русі (XI – перша половина XIV ст.)

2.1. Ідейно-філософське тло епохи та його мовне втілення

Раннє середньовіччя (V–XV ст.) – це панування надетнічної священної мови, якою в Київській Русі стала церковнослов'янська, точніше зукраїнізована редакція старослов'янської мови. Така мовна дійсність була зумовлена ідеологічно-політичним тлом середньовічної епохи.

Основною ідеологією стало християнство, а формою політичного устрою – імперія. Надетнічна священна мова не лише сприяла такій ідеологічно-політичній єдності, але й ділила суспільство на “утаємничених” і “неутаємничених” у цю мову, себто активні носії церковнослов'янської мови були зосереджені біля церковних катедр, у монастирях та владичних скрипторіях. Мільйони інших мешканців – від смерда до великого князя – активно жили своєю рідною мовою [20, с. 5]. Хоч дух християнства вимагав, аби пастор промовляв до громади і проповідував вчення Ісуса Христа зрозумілою їй мовою, однак церква і держава як тотожні на той час інституції чинили цьому запеклий спротив. Так формувалося протиставлення між мовою священних текстів і народною мовою. Створена опозиція стала засобом вивіщення духовної та державної верхівки над загалом. Сакральність мови набувала прихованого значення зверхності за принципом сприйняття “незрозумілого”, себто чужої священної мови, даної від Бога. Це сповна вписувалося в основні принципи тодішнього релігійно-філософського світогляду, зокрема сотеріологізму (лат. *soter* – “спаситель”), згідно з яким сенс людського буття полягає не в пізнанні і перетворенні природи, а у з'єднанні з Богом у царстві Божому, а також принципу ревеляціонізму (лат. *revelatio* – “одкровення”), за яким інтелектуальне надбання (а мова – це найвищий здобуток цивілізації) – це готова, вічна і незмінна істина, яку треба прийняти задля авторитету Бога і церкви [21, с. 92–95]. Такий підхід пояснює авторитарну, догматичну поведінку церкви й держави у прийнятті і трактуванні так званих священних мов. Промовисто свідчить про це Іларіонова теза зі “*Слова про Закон і Благодать*”, де він виокремлює адресата, посвяченого у таємничу мову: “Не до необізнаних бо пишемо, а надзвичайно сповнених насолоди книжної, не до ворогів Божих, іновірців, а до синів його, не до чужих, а до спадкоємців небесного царства” [22, с. 429].

Вінцем середньовічної християнської філософії стала схоластика (лат. *schola* – “школа”, або “шкільна філософія”), в основі якої лежить система християнського світогляду з чіткою ієрархією всіх сфер буття на чолі з церквою. Запозичена церковнослов'янська мова як “імперська мова богів” [23, с. 123] очолила цю нову систему цінностей. Натомість, за словами ченця Якова (друга половина XI ст.), прості люди вважали християнські обряди річчю князівською та боярською [24, с. 19]. Себто народна маса християнізувалась дуже поволі, але ще повільніше демократизувалось християнство, зодягнуте у церковнослов'янську мову. Так народилася лінгвістично-релігійна і лінгвістично-політична опозиція. Сакральність мови набувала прихованого значення зверхності не через “чуже” – “рідне”, а “сакральне” – “світське”, “культурне” – побутове” [25, с. 10].

Церква і держава стали основними творцями престижу чужої наднаціональної мови. Ця мова засвідчила долучення Київської держави до християнської культури і водночас протистояння язичницькій культурі та експансивній перевазі католицького християнства з латинсь-

кою мовою. Чужа мова, з одного боку, стала панциром-оберегом від язичницького і латинського світу, з другого, – потіснила руську мову з сакральної площини. Вона, наче вихор, захопила найвищі суспільні верстви: княже, боярське, дружинне і духовне середовище. Саме вони посіли місце жерців, віщунів та інших виразників язичницьких вірувань. Церковнослов'янська мова стала для них сакральним інструментом і водночас основним духовим засобом їхнього творення. Новонароджений цією мовою прошарок вирізнявся умінням читати, писати нею та розгортати книжну і літературну діяльність: “Тільки церковне слово мало тоді визнання; найкращим письменником визнавався той, який знав найбільше цитат зі Святого Письма та з творів отців церкви, й умів ними доводити будь-яку річ, не додаючи нічого зі свого розуму. Було багато випадків, коли руський письменник не смів свій власний твір підписати власним іменем, а виставляв на титулі ім'я якогось знаменитого отця церковного, звичайно Івана Златоустого” [26, т. 41, с. 82]. Хоч психологічно це давалося непросто. Київський літописець оповідає, що Володимир, охрестивши киян, “нача поимати у нарочитой чади дѣти и даяти на учение книжное”. Йдеться про дітей “нарочитой чади”, себто вищих верств і наділення їх засобами візантійської освіти і книжності, а також виховання освічених людей для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої ієрархії. Прикметно й те, що масове забирання дітей до науки часом відбувалося навіть усупереч волі батьків (“матері плакались по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердились в вірі”) [27, с. 27]. Родовиті учні опановували ту мову одні краще, інші – гірше, але вже між собою, щоб відрізнятись від простолюда, спілкувалися якщо не чистою церковнослов'янською, то церковнослов'янсько-руським суржиком [28, с. 27]. Перед у цьому вели автори та писарі, добірне писання яких церковнослов'янською було ознакою їхньої вищої учености. Як зауважив І. Свенціцький, “...верхівка княжого двора і церковної ієрархії милувалися високим стилем і образністю старослов'янської красномовности...” [29, с. 20]. Навіть більше, “книжники свідомо уникали будь-яких простомовних народних рис, бо керувалися офіційною настановою про те, що живе народне мовлення не слід допускати у священні книги – це вважалося блюзнірством” [30, с. 98]. Водночас ця мова вплинула на соціальне структурування держави: “як на польську мову насіла була церковна латина, вважавши її за варварське просторікування, так живу мову українську опанувала церковна болгарщина і не пустила її, без своєї приправи, ні до церков, ні до писарень. І там, і тут чужа мова запанувала серед народу, окрившись сьвятиною віри і повагою зверхности [вид. – авт.]; тільки ж народові українському шкодила болгарщина довше, ніж польському латина. Яко мова слов'янська, вчепилась вона в живе слово, заступила його собою і спорудила таку письменську мішанину, що здавалась передовим головам рідною руською мовою аж до нашого часу. Яко мова загребущого ряду і прихильного йому духовенства, туманила вона український народ, *виліплювала з його кастоване товариство*, нехтувала в йому споконвішню основу – *життє громадою, вольною частиною федерації*” [31, с. 414]. Церковнослов'янська мова стала засобом розшарування суспільства. Доволі суворий присуд новій мові та новій політиці дає О. Огоновський: “Від того часу, як Володимир Великий, охрестивши Русь, заснував у Києві перші школи для науки *язика церковнослов'янського* [вид. – авт.], аж до зруйнування Січі Запорозької, майже ні один володар не думав просвітити Русь рідним словом і наукою питомою, майже ні один грамотій не писав нічого такого, що могло би просвітити незрячих братів. Тому-то склалося таке диво, що люди письменні жили відсторонь від люду, не дбаючи про його просвіту, а списуючи переважно в мові мертвій такі твори, що від них віяло холодом на молоду вдачу рідного народу” [32, т. 40, с. 22].

2.2. Суспільний статус руської (давньоукраїнської) мови

Розшарування обов'язково передбачає інше відгалуження, яким була руська писемно-літературна мова (або давньоукраїнська), що “постійно вторгалась у слов'янську [розумій церковнослов'янську – авт.] мову, наче ясний промінь сонця в темну ветху будівлю” [33, с. 23]. Вона функціювала в офіційно-діловій і світській писемності. Так виникла дихотомія мови культури і мови права. Серед найвідоміших юридичних пам'яток “*Руська правда*” (XI – початок XII ст.), що “справляє враження твору, написаного чистою народною руською мовою” (Ю. Карський); такі оригінальні пам'ятки, як твори Володимира Мономаха, “*Моління Данила Заточника*”, “*Слово о полку Ігоревім*”, “*Повість временних літ*”, “*Київський літопис*”.

Характерно, що саме в літописах найповніше відображена мовна картина Київської Русі, тобто мовна неоднорідність із переходами від церковнослов'янської до руської і навпаки:

“...добірно книжною, староболгарською пишуться партії церковно-моралізуючі й щільно пов’язані з церковністю; в оболонці цієї ж мови, але з вільнішим, далеко ближчим до розмовного синтаксисом і лексикою значною мірою світською і побутовою – частини власне розповідні” [34, с. 223]. Зазвичай, вживання цих мов зумовлено ставленням до викладених подій: коли треба описати події, незалежні від оповідача, – вжито церковнослов’янської мови, а якщо його власні враження – руської. Російський учений Б. Успенський означає це в термінах “протиставлення мов як об’єктивного і суб’єктивного” [35, с. 45-47]. Ця об’єктивність співвіднесена з вищою, сакральною силою, себто з істиною, а суб’єктивність – із людською силою, себто земною правдою. І. Франко, покликаючись на “*Повість временных літ*”, згадує про руські оригінали, які літописець знайшов в архіві і дослівно переписав: “вони поперед усього мовою різняться від мови літописця, не мають ані сліду церковщини і вже тому не можна думати, що він переклав їх із грецького” [36, т. 40, с. 64], себто руська мова як літературна існувала паралельно з церковнослов’янською, обслуговуючи світську сферу.

Найпоказовіша щодо цього мова “*Слова о полку Ігоревім*”. Це відзначив навіть В. Бєлінський: “Слово про похід Ігоря” дуже яскраво виявляє своє південне походження. Граційні форми його мови нагадують сучасне наріччя України, особливо багатством гортанних звуків і закінчень на букву “ь” в дієсловах теперішнього часу третьої особи множини. Але що найбільше промовляє на користь українського походження “Слова”, – це спосіб життя-буття українського народу. Відчувається щось благородне і людяне у взаєминах героїв цієї поеми. Все це, повторюємо, дихає Південною Руссю...” [37, с. 348-349]. Власне так розмовляли у половині XI ст. – і це, зауважує І. Франко, “не був виїмок”, позаяк література, писана не для церкви, була “тоді у нас такою щиронародною мовою” [38, т. 40, с. 70].

Експансивна розбудова Київської держави як Рюриківської імперії, творення державних канцелярій як централізованих органів та бурхливий розвиток давньоруської культури сприяли поширенню в країні єдиної киеворуської (визначення С. Висоцького) літературної мови, що становила собою місцеву полянську говірку – койне, насичену говірками навколишніх земель, а також церковнослов’янізмами. На думку О. Шахматова, це був говір панівних класів, відмінний від мови навколишнього сільського населення [39, с. 81-83]. Київські князі посилали по містах або своїх синів, або посадників, що приводили з собою і дружину, а київська духовна влада наділяла ті самі міста вищим і нижчим духовенством, яке привозило з собою різноманітного змісту книги. Ті й інші, становлячи собою основу вищої верстви суспільства, зливалися з місцевими уродженцями і творили ту саму книжну літературну мову, що існувала і в Києві, лише з дуже незначними місцевими особливостями [40, с. 82-83]. Таким способом чималий адміністративний апарат: чиновники, писарі, посадовці – ставали носіями киеворуської державної ділової писемности та мови. Всі офіційні папери, правові акти, різні грамоти зі зверненням до князя мали укладати за чинними зразками. Використання руської мови в державній царині мало величезне значення для самосвідомості русичів [41, с. 227]. Ця мова стала основним об’єднавчим чинником для всієї поліетнічної Русі зі стрижневим руським (українським) етносом. Наголосимо, що саме київські державні установи стали першими осередками, де поступово склалася руська мова і писемність, що згодом поширились всією країною [42, с. 229-231]. За часів Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.) київська писемна школа з центрами у Софійському соборі (Руська митрополія), Києво-Печерському та Михайлівському Видубицькому монастирях зосередила в собі максимальний розвиток руської мови, і передусім завдяки розмаїтим перекладам богословської, апокрифічної, агіографічної, історичної та природничої літератури. Навіть більше, руська мова почала проникати до конфесійної літератури у формі поодиноких фонетичних і морфологічних вкраплень, як, наприклад, в Остромировому Євангелії 1056-1057 рр.; завдяки заміні незрозумілих специфічних церковнослов’янських слів давньоруськими, зокрема у Галицькому Євангелії 1144 р.; за допомогою застосування надрядкових глосем (пояснювальних слів) при незрозумілих церковнослов’янських, зокрема в перекладі хроніки Амартола [43, с. 28-29].

Цікаві міркування про розвиток руської мови в XI-XIII ст. Л. Якубінського. Якщо у X – на початку XI ст. як літературна мова у Київській Русі переважала церковнослов’янська і, зокрема, як державна мова Київської Русі у княжих канцеляріях, то надалі ситуація докорінно змінилася. З XI ст. церковнослов’янська мова втрачає свою провідну позицію, а державні акти наповнює руська мова. Вчений умотивовує це зміною суспільно-політичної атмосфери в XI ст., а зокрема, розвитком самобутньої давньоруської культури, що сягає своїм корінням у народ і живиться його соками. Відтак найкращі люди Київської Русі почали

виражати свої думки і почуття у письмовій формі не иноземною, а рідною, руською мовою, – як висловився Г. Лудольф: “говорити треба по-руськи, писати – по-слов’янськи” [44, с. 7]. За спостереженнями А. Кримського, “чим далі одходило життя од XI в., тим більше в нашій літературній мові бачимо елементу свого, рідного, а церковнослов’янщина тратить свої типові ознаки, дарма що ми ніде у наших тодішніх книжників не зустрічаємо думки, що й принципово треба б писати по-нашому, просто, а не мовою “високою”, священною церковнослов’янською” [45, с. 395].

Мовна картина Київської Русі XI–XIII ст. нагадує бурхливу річку з двома берегами, межі якими місток, який, за А. Кримським, зветься “середньою лінією, лінією погодження” [46, с. 395, 397]. Саме ця “серединність”, чи то намагання балансувати між чужим і своїм, між старим і новим, традиційним і радикальним стала дорогою історичного розвитку народу як мови і мови як народу. Можливо, через цю “лінію погодження” ця дорога часто ставала маргінальною. Ці два береги – дві мови: запозичена, наднаціональна, престижна церковнослов’янська як основний чинник культурного і політичного інтегрування Русі у візантійський світ – і руська, яка ґрунтується на київській (полянській) діалектній говірці, що, прориваючись крізь товщу культової мови, з огляду на бурхливий культурно-ідеологічний і політичний розвиток Русі як імперії, наводнює документи княжих канцелярій, літописи та художні твори. Така, як каже І. Франко, “язикова двоїстість” [47, т. 40, с. 68–69] поволи набуває рис, по-перше, асимілювання церковнослов’янської мови руськими ознаками; по-друге, вироблення оновленої літературної мови – руської, щедро збагаченої церковнослов’янськими елементами.

2.3. Мовна палітра Галицько-Волинської Русі (офіційно-ділова сфера)

Після спустошення Києва у середині XIII ст. (1240 р.) центр політично-культурного, а отже, мовного життя переміщується до Галицько-Волинського князівства. Традиція писемної мови збереглася і навіть розквітла на короткий час (XII–XIII ст.) [48, с. 267]. Цей недовгий період процвітання відображає Галицько-Волинський літопис (1201–1292 рр.), що зберігся в Іпатіївському списку XV ст., та мова актів і документів Галицько-Волинського князівства. Саме акти та документи, що написали особи різних суспільних станів, зокрема князі, бояри, представники князівської адміністрації, духовні особи тощо, свідчать про суспільний статус мови. Із 14 автентичних актів та документів, що збереглися в оригіналах і списках оригіналів, 12 написано латинською мовою і тільки два – руською (давньоукраїнською). Серед 14 латиномовних 12 документів міжнародного значення, що стосуються взаємин Галицько-Волинського князівства із Північно-Східною Європою (№ 4), з містами балтійського побережжя (№ 5), із Тевтонським орденом (№ 8, 9, 10, 11); а також торговельних зв’язків із Краковом, Торунем (№ 6, № 13); у двох випадках – дарчий акт короля Юрія Тройденевича слугі Барткові з Сандомира (№ 12) і князя Лева – Іванові (№ 3), один документ відображає сферу внутрішнього судочинства (№ 1). Два руськомовні документи є актами внутрішнього розпорядження, зокрема дарчий акт, що закріплює нерухоме майно, і, що прикметно як підтвердження статусу руської мови в Литві, охоронний акт Литовського князя Гедиміна про дозвіл торунським купцям їздити до Луцька (№ 2, № 14) [49, с. 125–204, 1114]. Ю. Шевельов метафорично називав україномовні документи “тоненькою цівкою в порівнянні з широким струменем латинських”, яка, “... висохла після того, як Єдлінський сейм 1433 р. поширив польське право на Галичину. У мовному сенсі – це була юридична вимога складати записи латиною. Після цього грамоти, писані в містах руською мовою, стають річчю винятковою” [50, с. 501]. Натомість руська мова цих двох документів зберігає лексику, фонетику й морфологію, що відомі з лексикографічних та інших джерел XIII – першої половини XIV ст.

У другому типі документів, що становлять реконструкцію з літописів і богослужбової літератури (разом – 69), переважає руська мова, як, зокрема, мова Галицько-Волинського літопису, а у трьох документах паралельно з руською вжито також старопольську (№ 45, 67, 46) [51, с. 229–356].

Зібрані неавтентичні акти та документи (разом 22) мають своєрідне мовне обличчя, що виказує підозрілу чужість документів: якщо вони і писані руською мовою, то здебільшого в латинській транслітерації та зі старопольським і латинським дубляжем. Приблизно у такому самому мовному співвідношенні трапляються згадки про акти та документи у тогочасних і пізніших документальних пам’ятках [52, с. 737–1112].

Отож, із державницького вжитку абсолютно зникає церковнослов’янська мова, натомість у діловій сфері руську виразно витісняють польська і латинська, і не тільки мову, але й саму

кириличну графіку через застосування латиниці. Сприяла цьому нова політична атмосфера, зокрема вплив Заходу в негативному асиміляційному плані. Панівна верхівка, здебільшого полонізуючись, народжувала щоразу менше людей, здатних працювати “в письменстві східнослов'янського типу з його південнослов'янською основою, а відчуженість культурної верхівки від народної маси позбавляла останню всякої змоги запліднити своєю мовою [...] будь-які інші типи позапобутового письменства” [53, с. 225].

Лінгвістичне тло цього часу типове для доби середньовіччя – опозиція чужої культової наднаціональної церковнослов'янської мови переважно у сакральній сфері та книжної руської (давньоукраїнської) – в адміністративно-діловій. У Галицько-Волинському князівстві роль престижної адміністративно-ділової мови відігравали також латинська та польська, що наступально витискають руську мову з ділової сфери.

3. Мова доби Литовсько-Руської держави (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)

3.1. Статус і характер руської (Давньоукраїнської) мови

Політична новизна другої половини XIV – першої половини XVI ст. полягає у виникненні Литовсько-Руської держави. Однак ідеологічно й культурно цей період називають “павзою в духовному, культурному, літературному житті”, “найтемнішим часом” або “інерційним”, коли спостерігаємо не так розвиток нових форм, як консервування старих [54, с. 212; 55, с. 11, 32]. Уся культура та мова цього періоду – це продовження традицій Київської Русі, хіба що з XV ст. з новими західними впливами доби гуманізму. Основна ідеологія – це культивована аскетична візантійська культура з новою містичною теорією, яку на межі XIII – на початку XIV ст. створили аскети на горі Атен. Аскетизм вимагав постійного зосередження думок на божественному. Слушно завважив М. Возняк, що коли до Західної Європи дійшли Гомер, Софокл, Платон, Аристотель, Україна отримала з Візантії через південних слов'ян, зокрема Тирновську школу, лише оповідання про Христа та святих, богословські статті та повчання – і все з виразним аскетичним спрямуванням [56, с. 285-286]. Лише наприкінці XV ст. із виникненням латиномовної поезії в Україну долинали передвісники Ренесансу з культивуванням античної культури, зокрема латинського Парнасу. Поряд із цим в контексті гуманістичного наступу у релігійні тексти проникає руська мова.

Поступове входження українських земель до Литовського князівства почалося ще за князя Мендовга (1230-ті рр.), а вже за Гедиміна (1316–1341 рр.) і його сина Ольгерда (1345–1377 рр.) відбулося їхнє повне поглинення. Це зумовлено двома чинниками: по-перше, переконливою перемогою литовського війська, яке на чолі з Ольгердом 1363 р. розгромило над річкою Сині Води татар і змусило їх відступити; по-друге, литовці прийшли на українські землі не як окупанти, “що ламають старі звичаї і поводяться як завойовники, а як люди, що шукали спільної мови з населенням” [57, с. 311]. Відтак спрацювало афористичне правило давніх римлян: “Нижчі за культурою переможці стали зачарованими полоненими підкорених”. Ольгерд та інші князі у грамотах проголошували: “Ми старовини не рухаємо, а новини не вводимо”. І підтвердили це на практиці: не змінилася система князівського управління, натомість литовці перейняли українську військову організацію і запровадили “Руську Правду” як джерело права [58, с. 312]. Визначально те, що наприкінці правління Ольгерда у Великому князівстві Литовському було 9/10 білоруської та української людности, тому природно, що державною мовою стала наступниця книжно-писемної давньоукраїнської мови – руська мова.

Відомий історик української мови Г. Півторак зазначає, що руська мова від середини XIII ст. на білоруських землях мала локальні, себто суто білоруські фонетичні та лексичні особливості. Однак із середини XIV ст. (за століття після утворення литовсько-білоруської держави), коли до Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) приєднано більшу частину українських земель, – мовна ситуація на державному рівні поступово почала змінюватися. У міру уніфікації керівного апарату і вільної еміграції писарів та канцеляристів сформувався спільний для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль, що отримав назву “українсько-білоруська писемно-літературна мова XIV–XV ст.”. Учений зазначає, що багато дослідників у цей термін вкладають і інші стилі середньовічної української та білоруської писемности. Хоча, як свідчать пам'ятки інших жанрів, коректніше говорити окремо про старобілоруську і староукраїнську писемно-літературні мови в усіх інших пам'ятках, крім юридично-ділових документів [59, с. 81-82]. На північно-діалектній основі староукраїнської писемно-літературної

мови наголошує В. Мойсієнко: “Як офіційна у Великому князівстві Литовському “руська мова” постала на ґрунті літературно-писемної мови Київської Русі – давньоруської. Давньоруська мова в період становлення її як офіційної у ВКЛ увібрала найбільшу кількість польських живомовних рис. Цим і зумовлена певна наддіалектність “руської мови” (початковий етап функціонування) стосовно української та білоруської, які однозначно в живому мовленні вже виявлялися у своїх маркувальних особливостях” [60, с. 82]. Попри це, проблема визначення характеру мови XV–XVI ст. – надскладна. Вважаю, що найточніше про це висловився російський мовознавець М. Толстой: “Навряд чи ще де можна віднайти аналогічний стан, де б поширені “типи”, “варіанти”, чи, краще сказати, різні маніфестації літературної мови, утворювали такий широкий спектр з численними переходами і відтінками, де з одного флангу була польська, а з другого – церковнослов’янська у відносно чистому вигляді. Середнє положення між ними зайняла мова “західноукраїнська”, в одних випадках наближувалася до української, в інших – до білоруської, але ніколи в принципі не була фіксацією того чи того діалекту української чи білоруської мов, а становила часто експеримент створення своєрідного літературного койне, основними носіями якого була дрібна буржуазія, військовий стан, міське й сільське духівництво, а також шляхта” [61, с. 245].

Цією мовою написано “Судебник” Казимира 1408 р. і *Статут* Великого князівства Литовського 1529, 1566 рр. – конституцію феодальної держави, що виросла з “*Руської Правди*”. Поширювали численні недруковані списки *Статуту* руською, себто українсько-білоруською, чи західноукраїнською мовою [62, с. 44], а також у перекладі латинською (1530 р.) і старопольською (1532 р.) мовами [63, с. 6]. Другий *Статут* 1566 р. нетривалий час діяв власне на литовських і білоруських землях (до 1588 р.). Основний ареал його поширення – Україна, через що його мова насичена ще більшою кількістю українських складників. Саме староукраїнською назвав її один із найавторитетніших дослідників *Статуту* 1566 р. В. Рауделюнас [64, с. 70]. Цей *Статут* ствердив державний статус руської мови: “А писар земський має руськими літерами і руськими словами всі листи і назви писати, і ніякою іншою мовою і словами...” [65, с. 295].

3.2. Другий церковнослов’янський вплив та вихід на кін історії народних мов

На 1390–1550 рр. припадає випробування руської мови несподіваним відродженням церковнослов’янської. Ця нова тенденція мала на меті очистити церковнослов’янську мову від місцевих нашарувань, себто знищити давностворену українську редакцію церковнослов’янської мови. “Ті, кому хтілося, щоб усі православні мали священнолітературну мову одну, ухопилися за цю підправлену церковнослов’янщину; і наші прадіди XV в. теж” [66, с. 395]. Засновник цього починання – болгарський патріарх Тирновський Евтимій (1370–1393 рр.). Нагадаємо, коли після тривалої боротьби Болгарське царство потрапило до неволі на 400 років до турків, то освічені болгари почали шукати притулку в інших слов’янських країнах, де і поширювали те, що втратили на Батьківщині – мову. Зокрема, в Україні київський митрополитичий престол обійняв відомий болгарський церковний діяч Кипріян Цамблак (Цамвлак) (1375 р.), а відтак митрополитом київським і литовським 1415 р. став його родич Григорій Цамблак.

Повторне запровадження церковнослов’янської на теренах України мало свою релігійну філософію: по-перше, “літературна мова вважалася системою знаків, що виражали закінчену релігійну правду”, призначену лише для втаємничених; по-друге, ця мова була знаком чогось “поза суєтним світом і над ним” [67, с. 499]. Однак ця “нова мова радше виплекала... штучність письма як таку (й оздобний стиль), віддаючи його від щоденного слововжитку”: повернення великого *юса*, скасування йотованих букв після голосних (написання на кшталт *моА* “моя”), взагальнене правило вживання *єрив* на письмі. Ці риси в Україні “виглядали як геть зманірені” [68, с. 499]. Назагал це означало, що “писемна мова відривалася від говірної ... Всьому попередньому багатовіковому рухові від чужинецької (церковнослов’янської) мови до вироблення певного компромісу завдяки впровадженню місцевих особливостей давався зворотний хід” [69, с. 499].

І. Франко підкреслював “мертвість” цієї затії Евтимія, аргументуючи це тим, що: “Праця була, письменство писалосся, та не було ані іскри живої думки, не було зерна духового інтересу, який би з тої механічної праці робив яесь справді живе, органічне діло. Кипріяні і Цамблак – се останні репрезентанти староруського книжництва, і до того репрезентанти, запозичені в Болгарії, де “реформа” патріарха Евтимія мала метою відживити те традиційне

книжництво, надати йому коли не нового духу, то хоч нову мовну форму і стилістичну форму. Прикметою нової форми був нібито дотепний, кучерявий і пустослівний стиль, “плетеніє слівес” [70, т. 40, с. 216].

Ще більше нелогічною була ця ретроградна затія на тлі перших ренесансових віянь із Італії, де впродовж XIV–XVI ст. тривала мовна дискусія, що виробила поняття “мовної гідності” та її норм [71, с. 210–211].

Під поняттям “гідності” розуміли культурну прийнятність мови, її здатність слугувати мовою церкви, суспільства і літератури. У систему “гідних” мов почали входити народні мови, чи апостольські, водночас із функціонуванням мов ритуальних – латинської, грецької, церковнослов'янської, гебрійської. У XIV ст. болгарин К. Костецький підкреслював безапеляційну “гідність” церковнослов'янської мови як наднаціональної ритуальної мови і відкидав будь-які спроби заступити її місцевими “національними” варіантами” [72, с. 210–211]. Цікаво, що законодавці мови завжди мали успіх хіба тоді, коли їхня діяльність відповідала “духові” часу [73, с. 132]. А “дух” часу активно починав працювати на емансипацію народних мов у релігійній літературі, або ж “... життя знову брало своє, од нього одкараскатися не можна було і в XIV, і в XV, і в XVI вв. ...” [74, с. 395]. І. Франко означив це як “перші пориви до перекладання церковнослов'янських книг на нову, західноруську мову, що виробилася в Литовській державі. Се не була ані чиста церковщина, ані чиста білорусина, ані чиста українська мова; була мішанина всіх діалектів з додатком полонізмів, що виробилися на Литві. Перекладачам ходило те, щоб їхні книги були близькі “до виrozumлення люду посполитого”. Се у них віяло духом протестантизму в його боротьбі з католицизмом, який на заході Європи ні за що не хотів допустити цілої Біблії до рук світської публіки” [75, т. 40, с. 221].

Вихід народних мов на кін історії у найближчі часи (попри II ст., коли почали перекладати християнські книги мовами сирійською та єгипетською, у IV ст. – готською, у V ст. – латинською, вірменською, а XI ст. – церковнослов'янською) починається з Англії. Протестанти Дж. Вікліф і Пюрвей переклали Біблію новою англійською мовою у 1384–1388 рр. Римсько-англійські священники заявили Вікліфові, що він своїм перекладом Біблії для простих людей розсипав перли перед свиньми – і почали спалювати послідовників Вікліфа. Відтак 1404 р. собор англійських єпископів рііуче заборонив будь-які переклади Біблії, крім латинського. У XIII ст. у Франції також спалювали Біблії простими мовами, зокрема провансальською і французькою. Чехам під впливом сильного гуситського руху вдалося 1480 р. видрукувати Біблію рідною мовою [76, с. 508–510]. Очевидно, що ці жертвовні напрацювання стали передумовою епохи Відродження і Реформації. Народна мова проклала їм дорогу в нові часи.

Вже з перекладів Біблії М. Лютера німецькою мовою 1534 р. “почалось рііуче протестанство, або Реформація (переміна), в церкві римській, від якої відпала половина Західної Європи” [77, с. 508–510]. А далі греблю прорвало: англійський переклад 1524 р., французький і швейцарський 1535 р., голландський 1537 р., шведський 1541 р., фінський 1548 р., данський 1550 р., польський 1561, 1565 рр., відтак литовський 1660 р. та ін. Отож, народні мови проривалися до сакральної царини, хоч і за “духом” часу, але водночас вони долали непомірний ментальний спротив суспільства, який в Україні був ускладнений другим відродженням церковнослов'янської мови.

Література

1. Словник української мови: В 11 т. – Т. II. – К., 1970–1980.
2. Сковорода Г. Сад пісень. – К., 1983.
3. Рікер П. Історія та істина. – К., 2001.
4. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001.
5. Рікер П. Історія та істина. – К., 2001.
6. Гайдеггер М. Гельдерлін та сутність поезії // Возняк Тарас. Тексти та переклади. – Харків, 1998.
7. Штейнталь Г. Грамматика, логика і психологія // Хрестоматія по історії мовознавства XIX–XX століть / Сост. В. А. Звєгинцев. – М., 1956.
8. Возняк Т. Тексти та переклади. – Харків, 1998.
9. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – К., 1999.
10. Фаріон І. Мова як духовно-національний феномен // Київська церква. – 2001. – № 4.
11. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів, 2000.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1991.
13. Федик О. Вказ. праця.

14. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / Сост. В.А. Звягинцев. – М., 1956.
15. Там само.
16. Каганець І. Арійський стандарт. – К., 2004.
17. Потебня О. Эстетика і поетика слова. – К., 1985.
18. Энтони де Мелло. Молитва жаби. – Т. 1. – Львів, 1999. .30. Енциклопедія українознавства. – Т. 1.– Львів, 1993.
19. Федик О. Вказ. праця.
20. Алексеев А.А. Почему в Древней Руси не было диглоссии // Литературный язык Древней Руси. – Л., 1986.
21. Ільїн В.В., Кулагін Ю.1. Філософія. – К., 1997.
22. Крисаченко В.С. Християнство на теренах України I–IX століття. – К., 2000.
23. Каченко О. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004.
24. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. II. – К., 1993.
25. Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. – М., 1983.
26. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976–1986.
27. Грушевський М. Вказ. праця.
28. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986.
29. Русанівський В.М. Історія української літературної мови.-К., 2001.
30. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К., 2001.
31. Куліш П. Чого стоїть Шевченко як поет народній. Лист(III) з хутора: Твори в 6 томах. Т. 6. – Львів, 1910.
32. Франко І. Вказ. праця.
33. Житецький П. Нарис історії української літературної мови в XVII ст. // Вибрані праці. Філологія. – К., 1987.
34. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 2. – К., 1977.
35. Успенский Б.А. Вказ. праця.
36. Франко І. Вказ. праця.
37. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. – Т. V. – М., 1953–1959.
38. Франко І. Вказ. праця.
39. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. – Ч. 1. – Петербург, 1916.
40. Истрин В. Очерки истории древнерусской литературы. – М., 1922.
41. Висоцький С. Київська писемна школа X-XII ст. -Львів – Нью-Йорк, 1998.
42. Там само.
43. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. – 1982. – № 2.
44. Алексеев А.А. Почему в Древней Руси не было диглоссии // Литературный язык Древней Руси. – Л., 1986.
45. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року // Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. – К., 2004.
46. Там само.
47. Франко І. Вказ. праця.
48. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002.
49. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Львів, 2004.
50. Шевельов Ю. Вказ. праця.
51. Купчинський О. Вказ. праця.
52. Там само.
53. Булаховський Л.А. Вказ. праця.
54. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
55. Шевчук В. Муза Роксоланська. Ренесанс. Бароко. У двох книгах. Книга перша. – К., 2004.
56. Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах. Книга перша. – Львів, 1992.
57. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2-1. – К., 1992.
58. Там само.
59. Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. – 2005. – № 3.
60. Мойсієнко В.М. Про національний статус "руської мови" в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. – 2005. – № 1.
61. Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древ-неславянского языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII вв.) // Славянское языкознание. – М., 1963.
62. Гумецкая Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языко-вих связей древнего периода // Вопросы языкознания. – 1995. – № 2.
63. Статути Великого князівства Литовського 1529 року. У 3-х томах. – Т. I. – Одеса, 2002.
64. Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. – 1973. – № 4.
65. Статути Великого князівства Литовського 1566 року. У 3-х томах. – Т. II. – Одеса, 2003.
66. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року // Історія українського правопису XVI-XX століття: Хрестоматія. – К., 2004.
67. Шевельов Ю. Вказ. праця.
68. Там само.
69. Там само.
70. Франко І. Вказ. праця.
71. Фрік Девід А. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІV. – Львів, 1992.
72. Там само.
73. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М., 1976.
74. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року // Історія українського правопису XVI-XX століття: Хрестоматія. – К., 2004.
75. Франко І. Вказ. праця.
76. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.
77. Там само.